

Armin Tuulse ja Eesti keskaegsed linnused

Kaur Alttoa

Armin Tuulse keskendus 1930. aastatel ennekõike linnuste uurimisele; tulemused võtab kokku 1942. aastal ilmunud doktoritöö Eesti ja Läti linnustest. Töö on üles ehitatud tüpoloogiliselt. Järgnevate aastakümnete uurimused on toonud Eesti linnuste kohta uusi andmeid. Need täiendavad ja kohati ka korrigeerivad Tuulse seisukohti, kuid raamat tervikuna pole kaotanud oma tähtsust.

Läänemaailma uurijad teavad Armin Tuulset eelkõige monograafia "Õhtumaa linnused" põhjal. Raamat ilmus 1958. aastal nii saksa kui ka inglise keeles, väljaandjaiks kaks äärmiselt soliidset kirjastust.¹ Tegu oli kuus aastat varem Stockholmis ilmunud raamatu² tõlkega, kusjuures algtekst oli pisukeste lühenduste ja mugandustega muudetud mittespetialistist huvilisele pisut suupärasemaks.

Tegelikult sõandaks väita, et kõrgeim tunnustus Armin Tuulsele kui linnuseuurijale saabus kaks aastat hiljem. Teatavasti oli saksa keeleruumis juba alates 1899. aastast olulisimaks linnusteteemaliseks ajakirjaks "Der Burgwart", mida andis välja *Deutsche Burgenvereinigung*. 1942. aastal lakkas ajakiri arusaadavalt põhjustel ilmunast. Alles 1960. aastal suutis sama linnuseuurijaid koondav organisatsioon väljaande taastada – nüüd kandis see pealkirja "Burgen und Schlösser". Ja

esimese numbri programmiline avalugu telliti Tuulselt – teemaks linnuste tüpologia probleemid.³

Linnustega tegelemist alustas Armin Tuulse juba Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna tudengina. 1934. aastal valmis tal seminaritöö Tartu piiskopkonna linnustest, aasta hiljem esitatud magistritöö kandis pealkirja "Eesti lossid. Kronoloogia ja plaanitüübid".⁴ Järgnevalt avaldas ta ulatuslikumad eriartiklid Tallinna ja Riia linnustest ning Viljandi linnuse kapiteelidest.⁵ Mis aga vahest olulisim: peatselt tekkis tal võimalus täiendada end Läänemere-piirkonna keskaja kunsti kahe tippspetsialisti – Karl Heinz Claseni (Königsberg) ja Johnny Roosvali (Stockholm) juures. Kogu selle töö kokkuvõtteks oli 1942. aastal valminud doktoritöö Eesti ja Läti linnustest⁶, mis on paljudele Põhjamaade uurijatele jäänud tänini asendamatuks lauaraamatuks.

Siinjuures üks vahemärkus. Eelneva tegevusloendi põhjal võib jääda mulje uurijast,

1 A. Tuulse, *Burgen des Abendlandes*. Wien, München: Anton Schroll & Co, 1958; A. Tuulse, *Castles of the Western World*. London: Thames & Hudson, 1958.

2 A. Tuulse, *Borgar i Västerlandet. Ursprung och typutveckling under medeltiden*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr, 1952.

3 A. Tuulse, *Zum Problem der Burgentypologie. – Burgen und Schlösser 1960, Bd. I, lk. 2–3.*

4 A. Neumann, *Eesti lossid. Kronoloogia ja plaanitüübid. Magistritöö. Käsikiri TÕ raamatukogus. Tartu, 1935. Enne eestistamist 1936. aastal oli teadlase perekonnanimi Neumann.*

5 A. Tuulse, *Zur Baugeschichte der Tallinner Burg. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1935. Tartu, 1937, lk. 41–96; A. Tuulse, *Das Schloss zu Riga. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937. Tartu, 1938, lk. 61–132; A. Tuulse, *Viljandi ordulossi kapiteelid. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXX (2). Tartu, 1938, lk. 755–769.***

6 A. Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXXIII. Tartu, 1942.*

kes alates õpingute esimestest sammudest süüvib üksnes valitud kitsasse teemasse ning muu maailm on tema eest nagu silmaklappidega varjatud. Tegelikult kuuluvad Tuulse sama ajajärgu bibliograafiasse⁷ näiteks igaaastased "Pallase" näituste arvustused, bibliofiilne raamat Hando Mugasto ekliibristest ja "Loomingus" ilmunud ulatuslik artikkel Kristjan Raua loominguist.

Ent tagasi linnuste juurde. Aga kuidas üldse käsitleda linnuseid?

Die Burgen in Estland und Lettland

Keskaegsete linnuste puhul on objektikesksed käsitlused märksa rohkem levinud kui näiteks sakraalarhitektuuris. On üks linnus – üks juht, üks *case* –, mis oma erisuses kohe kuidagi ei allu mingisugustele üldistustele. Paraku on suure osa selliste käsitluste tulemuseks see, mille kohta on meil ilus sõna: kodulugu. Selleks aga, et asjaga edasi minna, on paratamatult vajalik rajatise grupeerida, leida ühisnimetajaid jmt., ehkki teame väga hästi, et sellised üldistused sisaldavad paratamatult ka valet.

Oma monograafia ehitab Tuulse üles tüpoloogiliselt. Loomulikult jaotub kogu valdkond esmalt kahte ajajärku: enne ja pärast tulirelvade kasutuselevõttu. Esimesel perioodil, juba vahetult pärast vallutust, levib samaaegselt kolm linnusetüüpi: vabakujulise põhiplaaniga ringmüürlinnus, tornlinnus ja kastell. Nendele lisandub viimase edasiarendus Saksa Ordu aladel – konvendihoone. Tulirelvade aega iseloomustab aga kastelli taasteke.⁸

Looduslikul kõrgendikul paikneva **vabakujulise linnuse** põhielemendiks on kõrgendiku konfiguratsiooni järgiv piire – nn. mantelmüür. Siin on näiteiks Lihula, Karksi ja Helme linnused.

Vana-Liivimaa **tornlinnuse** all on silmas peetud ennekõike saksapärasest lühiajaliseks

varjumiseks mõeldud *Bergfried*'i.⁹ Siin on klassikaliseks tüübinaiteks pärast 1265. aastat ehitatud Paide Pikk Hermann, millega korrespondeerub Turaida linnuse ümartorn Lätis. Samuti järeltas Tuulse Põide ordulin-nusel 1891. aastal korraldatud kaevamiste¹⁰ tulemustena valminud plaani põhjal, et sealgi oli tuumikuks 13. sajandil ehitatud tornlinnus.

Ja kolmandaks korrapärase, ruudule läheneva põhiplaaniga linnus – **kastell**.¹¹ Hilise-

7 L. Tuulse, Armin Tuulses skrifter 1936–1966. – Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala, 1967, lk. 338–343. Bibliograafia on koostatud eksiilis. Mõistetavalt polnud koostajale kõik vajalikud materjalid kättesaadavad, mistõttu loend on paratamatult lünklik. Igatahes on siinkirjutaja arvutis paar tosinat kirjet Tuulse Eestis avaldatud artiklitest, mis nimetatud bibliograafias ei kajastu.

8 Tegemist pole sugugi kastelloogias levinud üldskeemiga, mida ükskõik kus piirkonnas mehaaniliselt rakendatakse. Nii näiteks lähtub Saksa kultuuri-ruumi üks autoriteetsemaid kunstiajaloo teatmeteoseid "Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte" linnuste süstematiseerimisel samuti tüpoloogilisest printsipiist. Siingi on kolmene jaotus: ringlinnus, äralõikelinnus ja kastelehitus, kusjuures igatüüpi neist on omakorda kuni kuus alaliiki (K. H. Clasen, Burg. – Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Bd. III. Stuttgart: Metzler, 1954, veerg 126jj.).

9 Sellest erinesid Prantsusmaa *donjon* või Inglise *keep*, mis väidetavasti olid pidevalt kasutatavad elu-tornid. Küll on omaette küsimus, kas *keep* tegelikult kõlbas püsilamiseks või oli see eelkõige võimu tähiseks.

10 J.-B. Holzmayer, Ordensvogtei Poida. – Publikation des Vereins zur Kunde Ösels. H. 1. Arensburg, 1891, lk. 17–34.

11 Siinjuures märgime, et terminit "kastell" kasutatakse regiooniti erinevalt. Kesk-Euroopa üks juhtivaid linnuseuurijaid Thomas Durdik juhtis kunagi mu tähelepanu sellele, et neil on selle linnusetüübi puhul vältimatuks eelduseks perimetraalne hoonestus. Tuulsel on põhikriteeriumiks regulaarne ringmüür – nii nagu selle arhetüübil Rooma sõjaväelaagril. Täiendavalt kasutab uurija ka mõisteid *Ringmauerkastell* ja *Randhauskastell*.

mate plaanide analüüsi põhjal järeltab Tuulse, et sellist linnuseskeemi rakendasid Eestis ennekõike taanlased – nii Tallinnas, Rakveres kui ka Narvas.

Kastelli alaliigi moodustab Saksa Ordule spetsiifiline **konvendihooned**, mis levis ka Vana-Liivimaal (Pärnu, Viljandi, Rakvere, Narva jm.). Selle linnusetüübi puhul oli toona teaduse viimaseks sõnaks Karl Heinz Claseni 1927. aastal ilmunud monograafia¹², milles esitatud kriteeriumid ja dateeringud olid aluseks ka Tuulsele.

Tulirelvade tulekuga kaasnenud muudatused tõid kaasa ka pöörde sõjapidamises, mille arhitektuurseks väljundiks oli ühe vana kavatise uus õitseng. Tuulse järgi sai seoses vajadusega majutada suuremaid väeüksusi kuumaks teemaks **laagerkastell**, mida esindavad Paide, Laiuse ja Vastseliina linnused.

Erinevad uurimissituatsioonid

Kuidas aga täna hinnata Armin Tuulse monograafiat? Enam kui poolsada aastat tagasi ilmunud teadustöö puhul on ikka üks esimesi küsimusi: kuidas on see ajas vastu pidanud? Kas tal on veel koht tänapäeva teaduses või on ta taandunud üksnes üheks lõiguks vastava valdkonna historiograafias?

Üritades anda selliseid hinnanguid, ei tohi unustada küsimust, missugune on olnud ühel või teisel ajal uurimissituatsioon: missugustele materjalidele on saadud tugineda.

Iga keskaja arhitektuuriga tegelev uurija – kui tegu pole just kabinetiõpetlasega – teab, kui võrd vältimatud on selles valdkonnas väljuuringud. Kahe maailmasõja vahel olid toonase Eesti Vabariigi võimalused ehitusarheoloogilisi kaevamisi läbi viia üliväikesed. Tuulse sai 1935. aastal teha vaatlusi Toompea linnuse eeshoovis seoses kavandatud uusehitiste ja nendele eelnenud lammutustega.¹³ 1939. aastal kaevas ta lahti Viljandi linnuses nn. Villu keldri.¹⁴ Siia lisanduvad mõned minia-

tuursed proovikaevandid – näiteks Karksi linnusel.¹⁵ Ja ongi kõik.

Sellises olukorras olid tal küllaltki oluliseks lähtealuseks varasemad, põhiliselt baltisakslaste tööd. Teatavasti algab tõsisem Vana-Liivimaa linnuste uurimine 19. sajandi viimasel veerandil. Selle perioodi võiks tinglikult piiritleda Esimese maailmasõjaga, ehkki etapi võtab kokku 1922. aastal ilmunud Karl von Löwis of Menari "Burgenlexikon für Alt-Livland".¹⁶ Hakatakse korraldama linnuste ehitusarheoloogilisi kaevamisi, kusjuures mitmed neist on vägagi suurejoonelised. Samuti on oluline vastava ürikulise materjali kogumine. Muidugi oli tollane uurimine oma aja laps. Nii näiteks käsitleti üht linnust ühel ehitusperioodil ühe kontsepti järgi valminuna. Samuti kippusid kokku sulama esmamainimine, rajamis- ja valmimisaeg: vahel oli tulemuseks tõeline kurioosum.¹⁷ Mis aga kõige tõsisem – nii mõnelgi juhul on hiljem osutunud, et tollased kaevamisandme-

12 K. H. Clasen, Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen. Bd. I. Die Burgenbauten. Königsberg: Gräfe & Unzer, 1927.

13 A. Tuulse, Zur Baugeschichte der Tallinner Burg, lk. 44jj.

14 A. Tvauri, Arheoloogilised kaevamised Viljandi linnuses 1939. aastal. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1999. Viljandi, 2000, lk. 79–94.

15 Tartu Kunstimuseumi teaduslik arhiiv, f. 3, n. 2, s. 15. A. Tuulse märkmik, lk. 21p–22p.

16 K. Löwis of Menar, Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga: Walters und Rapa, 1922.

17 Nii võib veel 1929. aastal vägagi soliidsest teadusväljaandest lugeda, et Malborki/Marienburgi pealinuse eeskujuks oli Viljandi konvendihooned (A. Westrén-Doll, Burg und Stadt Fellin zu polnischer Zeit. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1928. Tartu–Dorpat, 1929, lk. 72). Mõttekäik on väga lihtne: Malbork on 55 aastat noorem kui Viljandi kivilinnus, mis kroonika andmeil rajati 1224.

tele tuginevad linnuseplaanid on täpsusest kaugel.¹⁸

On omamoodi kummaline, aga nõukogude okupatsiooni ajal tegeldi varasema arhitektuuri uurimisega küllaltki intensiivselt. Kuidas aga seda ajajärku iseloomustada? Esiteks – praegu võib see tunduda pisut imelikuna, aga vanema arhitektuuripärandi uurimine oli peaaegu eranditult koondunud arhitektuurimälestistega tegelevasse institutsiooni.¹⁹ Sellega kaasnesid oma head ja vead. Oluline oli see, et tekkisid küllaltki suured võimalused väliuurimisteks. Küll oli siin ka palju brutaalset – pikka aega tegutsesid sellega üksnes arhitektid ja kunstiajaloolased, keda selline asi nagu kultuurikiht üldse ei huvitanud. Sest uuriti ju müüre!²⁰ Imselt oma osa oli ka selles, et enamiku arheoloogide jaoks lõppes uurimisvääriiline aeg muistse vabadusvõitlusega. Alles 1970. aastail hakkasid väliuurimistel järk-järgult osalema ka arheoloogid.

Teiseks hädaks oli see, et asutuse tegevus- sihti arvestades oli uurimine – vähesed erandid välja arvatud – objektikeskne: tegelda sai ainult mälestisega, mille restaureerimiseks oli olemas raha. Medievistikas nii olulisteks võrdlevateks uuringuteks olid seetõttu võimalused minimaalsed. Sellest situatsioonist on kenasti kõnelnud Villem Raam: ”Meie oht on selles, et instituudis saab tegelda kitsalt selle objektiga, mida kavatsetakse töösse võtta. Ja sa pead nüüd ühe objekti all nagu ärakastreeritud hobuse ära lahendama – sa ei tea, kes oli isa-ema, kes olid õed-vennad. No mismoodi saad sa otsa kätte, kes ta ise oli?”²¹

Tuulse seisukohad täna

Kuidas on sellises situatsioonis vastu pidanud Armin Tuulse seisukohad? Et Voldemar Vaga neid 1965. aastal ilmunud Eesti arhitektuuri ajaloos piinliku täpsusega järgib, on loomulik: see raamat, mille käsikiri valmis

1950. aastail, kajastab paljudes lõikudes sõjajaelet ja -aegset uurimisseisu.

Uueks rajajoneks oli Villem Raami 1969. aastal ilmunud artikkel Kiiu tornlinnusest.²² Siin tõestas ta veenvalt, et Tuulse pakutud linnuse dateering 14. sajandisse ei pea paika: see on ehitatud hoopis 16. sajandi alguskümnenditel. Mis aga veelgi olulisem – Raam lisab siin vägagi olulise kriteeriumi tulirelvadeaegsete linnuste jaoks. Kui seni oli vastavat ajajärku vaadeldud ühe tervikuna, siis Raam toob välja kaks ajajärku. Tulirelvade algusaegadel järgitakse veel traditsioonilist vertikaalkaitse printsiipi: laskepositsioonid paiknevad ikka rajatise (müür, torn) ülaosas. Tulirelvade võimsuse kasv toob umbes 1500. aasta paiku pöörde: nüüd ehitatakse laskeavasid ka alatsooni ning saab rääkida horisontaalkaitse printsiibist. Kiiu kõrval on see

18 Allpool nimetame selles seoses Vastseliina linnust. Sama kehtib Virtsu vasalllinnuse kohta: vrd. K. Löwis of Menar, *Die Burgruine Werder in Estland. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga* 1912. Riga, 1914, lk. 157–158 ja K. Aluve, *Virtsu läänilinnus. – Ehitus ja Arhitektuur* 1978, nr. 2, lk. 69–76.

19 Täna sel uurijal on toonases nimes virvarris vahel raske orienteeruda, kuid vähemalt toleaeagsetele materjalidele viitamisel on see vahel vajalik. 1950. aastal moodustati nii projekteerijaid kui ka ehitajaid koondav Teaduslik Restaureerimise Töökoda (TRT), millest 1968. aastal sai Vabariiklik Restaureerimisvalitsus (VRV). 1978. aastal läksid restaureerijad-ehitajad ja uurijad-projekteerijad lahku. Viimaseid hõlmas nüüd Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut (KRPI), mis 1988. aastal hakkas kandma nime Riiklik Uurimis- ja Projekteerimis-instituut (RUPI) ”Eesti Ehitusmälestised”.

20 Seda kirjutades ei taha siinkirjutaja üksnes teisi süüdistada – olen ise masendavalt palju hävitanud keskaegset kultuurikihti.

21 Villem Raam restaureerimisest ja muust. – Villem Raam. Bibliograafia. Koost. K. Altoa, E. Palgi-nõmm. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1991, lk. 27.

22 V. Raam, Kiiu vasallilinnus. – *Töid kunstiajaloo alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 229. Tartu, 1969, lk. 53–77.

uus suundumus näha näiteks Tallinnas Pak-su Margareeta juures ja Toolsel.

Järgnevad kümnendid tõid Tuulse seisukohtadele arvukalt täiendusi, korrekture ja ümberlukkamisi, mida on teinud ka sinkirjutaja. Nii võis vahel tekkida mulje, et Tuulse 1942. aastal ilmunud töö on lammutatud täiesti pilbasteks ning sellest pole palju alles jäänud. Kuid tegelikku tulemust kajastab ilmselt kõige paremini Raami 1985. aastal avaldatud ülevaade meie keskaegsetest linnustest ja kirikutest.²³ Siin on esitatud ka palju uut informatsiooni linnuste teemal – muidugi üksnes paari märksõnaga markeerituna, ent kõik see tugineb Tuulse 1942. aastal esitatud tüpoloogilisele jaotusele.

Loomulikult pole kõik uurijad üksmeeles. Nii on Kalvi Aluve loobunud Tuulse süsteemist ja esitanud omapoolse kolmikjaotuse: suurlinnused, suured linnused ja väikelinnused.²⁴ Seni pole selline süstematiseerimine järgijaid leidnud.

Tuulse seisukohta, et vabakujuline ringmüürlinnus oli vallutusjärgsel ajal üks meelislahendus, oleks ilmselt võimatu kummutada. Selle linnusetüübi vaieldamatult parimaks esindajaks on Otepää, mille müüristik kaevati ulatuslikult lahti 1950–1974 Osvald Saadre juhtimisel. Paraku peame tõdema, et kogutulemus on õnnetu: varemete olukord on katastrofaalne. Viimasena on Otepää linnust käsitletud Ain Mäesalu²⁵, tegelik linnuse arenguloo arvestatav käsitlus seni puudub²⁶.

Kastelli puhul on osutunud, et Taani-aegsed Rakvere ja Narva korrapärasust taotlevad ringmüürid erinevad mõneti sellest, mida Tuulse oletas.²⁷ Oluline on Raami lisand, et 13. sajandi ringmüürikastellide hulka kuuluvad ka Haapsalu ja Põltsamaa linnused.²⁸

Mis puutub tornlinnustesse, siis kaevamistel on selgunud, et Paide torn pole kunagi olnud iseseisev rajatis – see ehitati koos kolmetiivalise pealinnusega. Selline kombina-

toorika kuulub aga juba 14. sajandisse. Ka Põide linnuse plaanilt on raske välja lugeda tornlinnust.²⁹ Seega pole meil hetkel ühtki juhtu, kus saaks kindlalt kõnelda 13. sajandi tornlinnusest.³⁰ Tegelikult pole välistatud, et

23 V. Raam, Keskaegsete linnuste ja kirikute arengujooni Eestis. – Ehitus ja Arhitektuur 1985, nr. 1/2, lk. 11–17.

24 K. Aluve, Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus, 1993, eriti lk. 9. Selgituseks: esimeste alla on paigutatud komtuuride residentsid ja piiskoppide peamised linnused (muide, näiteks Tartu puhul on konstrueeritud terminit "kapiitilinnus" – ilmselt arvates, et see oli terve toomkapiitli elupaigaks). Teine hõlmab foogtide ja piiskopiametnike residentse, kuna väikelinnuste näol oli tegemist lääniisandate keskustega. Siinkirjutajale jääb selline jaotus paljus mõistetamatuks. Nii on kolmandasse gruppi – lääniisandate omandi sekka – paigutatud ka Tallinna piiskopi põline Porkuni ja Tartu piiskopile kuulunud Vana- ja Uus-Kastre. Ent käesolev artikkel pole koht teema lähemaks analüüsiks.

25 A. Mäesalu, Die Burg Otepää als ein Zentrum in SO-Estland im 11.–14. Jh. – Castella Maris Baltici 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1993, lk. 143–148.

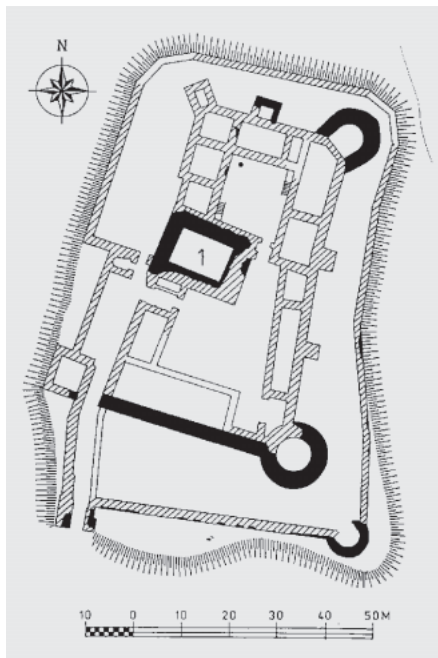
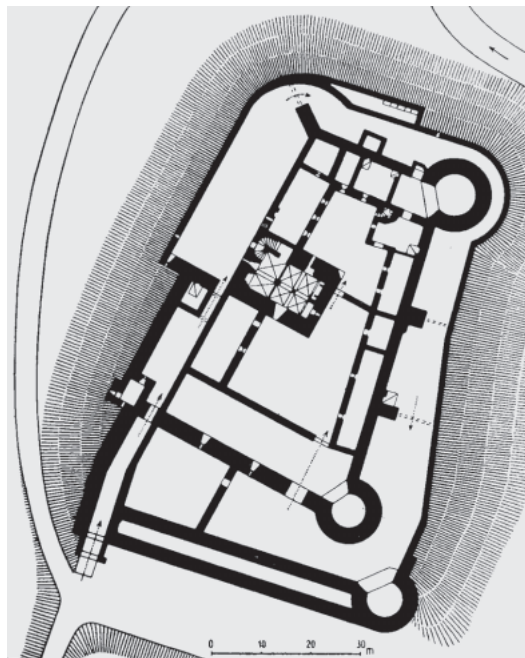
26 Vt. K. Altoa, Otepää linnuse varemed. Muinsuskaitse eritingimused ja ettepanekud linnuse esimese etapi konserveerimis- ja korrastustöödeks. Käsikiri Muinsuskaitseametis arhiivis. Tartu, 2005.

27 T. Aus, J. Tamm, Archäologische Forschungen der Ordensburg von Rakvere in den Jahren 1982–1983. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused 1985, kd. 34 (4), lk. 380–383; K. Altoa, T. Aus, J. Tamm, Narva Castle – an Outpost of the Occident. – Castella Maris Baltici 2. Nyköping: Södermanlands museum, 1996, lk. 15–17.

28 V. Raam, Keskaegsete linnuste ja kirikute arengujooni Eestis, lk. 16; V. Raam, Põltsamaa linnus. – Eesti arhitektuur 4. Tartumaa. Jõgevamaa. Valgamaa. Võrumaa. Põlvamaa. Üldtoim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1999, lk. 105–107.

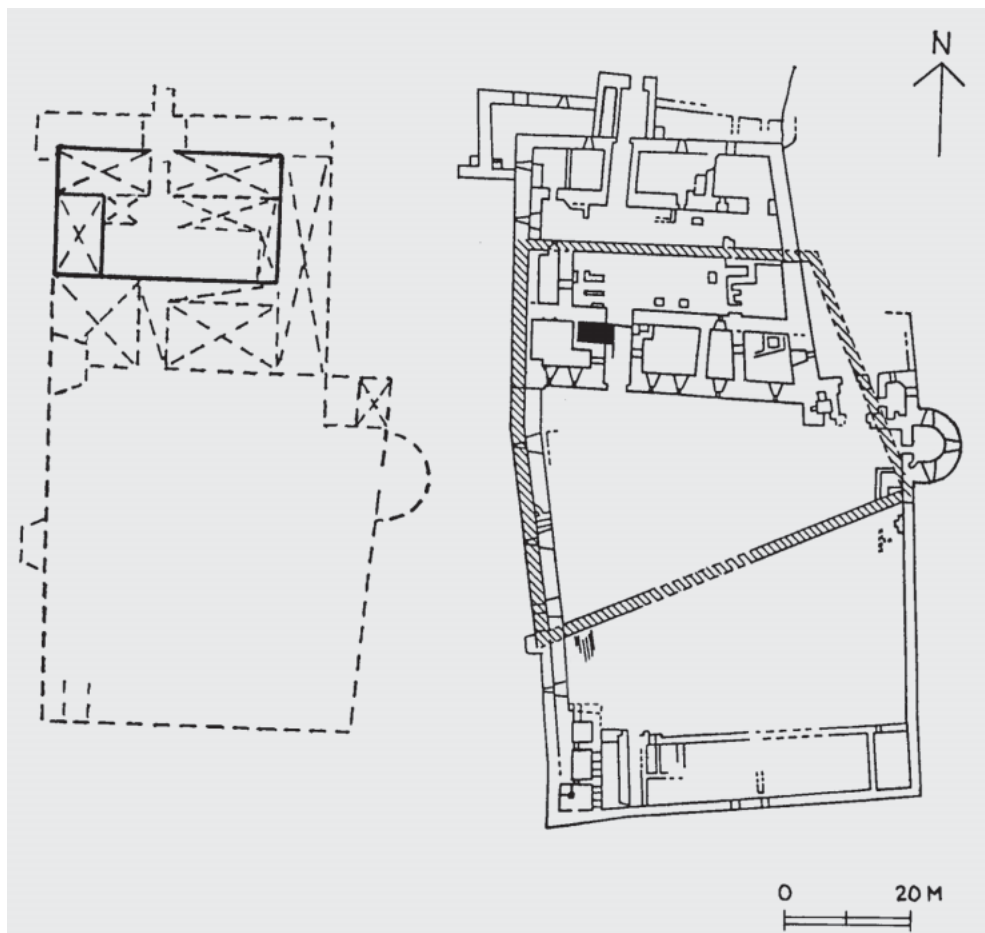
29 Vt. K. Lange, K. Altoa, Die Turmburg in Estland. – Castella Maris Baltici 1, lk. 117–120.

30 Kalvi Aluve järgi on Kuressaares esmalt (1260. aasta paiku) püstitatud eraldiseisev vahitorn (K. Aluve, Kuressaare linnus. Tallinn: Valgus, 1980, lk. 10jj.). Selle väite küsitavuse kohta vt. K. Altoa, B. Dubovik, Veel kord Kuressaare linnusest. – Ars Estoniae medii aevi. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 1995, lk. 87–91.

1.
Vastseliina linnuse plaan
a) koostanud R. Guleke
b) koostanud K. Altoa

Map of the Vastseliina Castle
a) by R. Guleke
b) by K. Altoa

2.

Rakvere linnuse plaan

a) koostanud A. Tuulse

b) koostanud K. Alttoa, T. Aus ja J. Tamm

Map of the Rakvere Castle

a) by A. Tuulse

b) by K. Alttoa, T. Aus ja J. Tamm

siiski üks selline võimalus on. Nimelt näikse, et Viljandi pealinnuse loodenurgal paiknenud flankeeriv torn – jällegi nimetatud Pikaks Hermanniks – on ehitatud siis, kui polnud mingeid konvendihoonete püstitamise plaane.³¹ Ent see oletus eeldab esmalt ulatuslikke ehitusarheoloogilisi kaevamisi.

Konvendihoonete uurimisega on pärast Teist maailmasõda Poolale kuuluval alal tegeldud üpris palju ning Clasenile on lisandunud täiendusi ja korrektsioone nii üksikfaktide kui ka üldistuste osas.³² Seetõttu vajaks kogu vastav probleemiring Eestis uuesti läbivaatamist, see töö aga alles ootab tegemist.³³ Vaieldamatult olulisim lisand vastavale teemaringile on Raami artikkel Kuressaare linnusest ja Valjala koorilõpmikust. Siin tõestatakse, et senistele traditsioonilistele ehitajatele Vana-Liivi maal on lisandunud uued tegijad – meisterkond Böömist, kes mõjustas oluliselt siinse arhitektuuri edasist arengut.³⁴

Veel on selgunud, et konvendihoonete omane üldkavatis levib meil kauem, kui varem arvati. Traditsiooniliselt on arvatud, et selle kasutamine lõpeb 14. sajandiga. Seevastu uuringud Rakveres ja Narvas on näidanud, et mõnel korral jõuti sellise skeemini alles 16. sajandi alguses.

Teeme pisikese vahekokkuvõtte. Pärast Armin Tuulse monograafia ilmumist on lisandunud küllaltki palju uut materjali. Seisukohad päris paljude linnuste kujunemisloos (sealhulgas ka dateeringute) kohta on muutunud. Samal ajal aga olulisim: Tuulse tüpoloogiale tuginev arenguskeem on ajale vägagi hästi vastu pidanud.

Tulirelvad ja kastelli taassünd?

Mis puutub tulirelvadeaegsesse laagerkastelli, siis sellel peatuksin pisut pikemalt.

Tulirelvade kasutuselevõtt ja levik tõid kaasa kardinaalsed muudatused sõjapidamises. Tuulse järgi kajastus see ka linnusetü-

poloogias: "Orduvenna kõrvale astub palgasõdur ning linnuskloostriist saab kasarmu. Nii on mõistetav, et uues arengus võtab keskse koha juba varem tuntud laagerkastell. Ainult ta kujundatakse vastavalt uutele nõudmistele ümber."³⁵ Uue suundumuse näideteks Eesti alal on Paide, Laiuse ja Vastseliina linnused. Ka see seisukoht on meil enesestmõistetavusega omaks võetud – seda on korranud nii Voldemar Vaga kui ka Villem Raam.³⁶

Siinkirjutaja esimene kontakt teemaga tekkis Vastseliina piiskopilinnusega tegeldes. Linnuses oli 1888. aastal kaevanud toonane ülikooli arhitekt Reinhold Guleke, kes koostas ka linnuse rekonstruktsiooniplaani (ill. 1a).³⁷ See on leidnud üldist aktsepteerimist – tegemist on ju tunnustatud arhitekti tööga. Enesestmõistetavalt tegi seda ka Tuulse, kes luges siit välja kaks peamist ladestust: esmalt on ehitatud juba eespool jutuks olnud peatorn, edasi on aga selle ümber kujundatud

31 K. Altoa, Viljandi ordulinnus. Uurimisseis ja probleemid. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi, 2003, lk. 103.

32 Konvendihoonete kohta hetkel viimane sõna: T. Torbus, Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte. Bd. 11. München, 1998.

33 Pisut vaatleb teemat K. Altoa, Das Konventhaus in Estland. – Castella Maris Baltici 1, lk. 11–16, kuid see ei asenda korralikku kaasagset käsitlust.

34 V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalise määrangust ja Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnast. – Tõid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 2. Tallinn: Kunst, 1978 [kaanel 1977], lk. 233–263. Sama teemat on edasi arendanud K. Markus, Eesti kunsti suhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunsti kontaktid läbi sajandite I. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1991, lk. 4–25.

35 A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland, lk. 290.

36 Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoim. H. Arman. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 82; V. Raam, Kesk-aegsete linnuste ja kirikute arengujooni Eestis, lk. 18.

37 R. Guleke, Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig: Koehler, 1896, F. XXV–XXV d.

tulirelvatornidega varustatud laagerkastell. Kui aga tekkis võimalus varemeteala korralikule geodeetilisele alusplaanile "istutada" 17. sajandi lõpu linnuseplaanid³⁸ ja lisada siia poolakate koostatud revisjonide andmestik 16. sajandi lõpust, siis muutus pilt linnuse struktuurist kardinaalselt³⁹. Massiivsest peatornist põhja pool paiknes kolmetiivaline pealinnus, lõunas aga majandushoonetega ääristatud eeslinnused – ja ei mingit laagerkastelli (ill. 1b).

Edasi Laiuse kastell-linnus. Selle rajamise paigutab Tuulse 15. saj. algusesse⁴⁰ – dateeringu peamiseks lähtekohaks on ümarnid põhja- ja idanurkadel. Müüristiku lähedal vaatlusel selgub, et praegustes gabariitides ehitatud kastelli ringmüür on esialgu olnud märksa madalam ja ka õhem: üksnes 1,25 m paksune. Eriti selgelt on algne ringmüür loetav linnuse lääneküljel, kus müüri kõrgendamise ja paksendamise käigus on säilinud ka algne sakmete ja laskeavadega kaitserinnatis. Sellist õblukest müüri ei saa kuidagi paigutada kahurite aega. Siis on linnust üksnes tugevdatud. Seega linnuse rajamine, mil ühtlasi pandi paika üldkonfiguratsioon, on toimunud hiljemalt 14. sajandil ning jällegi pole põhjust kõnelda tulirelvadeaegsest uuest linnusetüübist.

Veel on tulirelvadeaegse kastellina nimetatud Paide linnust. Arenguskeem on vägagi loogiline: 1265. aasta paiku rajati siia tornlinnused, millele 14. sajandil lisati kolmetiivaline pealinnus. 15. sajandil ehitati uus ringmüür, mis moodustas avara laagerkastelli. Dateeringut näikse kinnitavat ringmüüri lääneküljel paiknev värav, millel on mitmeid ühisjooni Padise kloostri 15. sajandil püstitatud väravaehitisega.⁴¹

Praegu teame, et Paide torn on koos pealinusega rajatud üheaegselt – ja see kõik peaks langema 14. sajandisse. Teisalt on selgunud, et kastellmüüri lääneküljel olev ca 15. sajandi

keskel rajatud väravaehitis on ringmüüri suhtes sekundaarne,⁴² seega värava põhjal kastelli müüri ei saa dateerida. Nüüd aga järgneb paratamatult küsimus: mida siis ehitati siin 13. sajandil, 1265. aasta paiku? Peatorn see ei olnud. Nii pole sugugi välistatud, et esmalt püstitati ringmüür ning Paide algninnus haakub tüpoloogiliselt Põltsamaa 13. sajandi ringmüürkastelliga.

Seega peame tõdema: tegelikult pole meil ühtki juhtu, kus saaks kõnelda kastelliskeemi taaskasutusest tulirelvade ajal.

Tegelikult polnuks sellise järelduseni jõudmiseks vaja vaagida üksikute linnuste plaanilahendusi. On selge, et 15. sajandi sõjapidamises nihkub esiplaanile palgasõdur ning ratsarüütel hakkab minetama oma senist positsiooni. Küll ei tohiks selle põhjal järeldada, et rüütel ja palgasõdur vennastuvad ja hakkavad koos ühist pinda jagama. Eri gruppide eristumine säilis ning see pidi kajastuma ka linnuse struktuuris.

Mida siis tegelikult tehti ajal, kui suured palgasõdurite massid vajasisid laagrikohta? Vastus on vägagi loogiline: hakati ehitama avaraid eeslinnuseid või asuti olemasolevaid laiendama. Nii kujundati linnuses sõdalastele laagripaigaks turvaline ala, mis samal ajal oli isoleeritud pealinnusest.

38 Eriti täpseks osutus F. C. von Frieseni plaan 1683. aastast: U. Ehrensverd, *Topographica Estoniae*. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat XII, 1991–1999. Stockholm, 2001, kat. nr. 662 ja ill. lk. 246.

39 K. Alttoa. Vastseliina piiskopilinnus. – Töid kunsti-teaduse ja -kriitika alalt 2, lk. 284–305.

40 A. Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk. 292.

41 A. Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk. 291.

42 K. Alttoa, T. Aus, K. Lange, J. Tamm, *Neue Angaben zur Baugeschichte der Burgen in Rakvere, Paide und Narva*. – ENSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused 1987, kd. 36 (4), lk. 395.

Uued arengud on selgelt näha Haapsalus, kus piiskopilinnuse idaküljele rajati avar eeslinnus. Ehitusisandad on selle ka selgelt dokumenteerinud: eeslinnuse idakülje nn. Aiaväraval on piiskop Johannes III Orgase (1492–1515) vapp, kuna uut peavärvat kroonib Johannes IV Kieveli (1515–1527) vapitahvel aastarvuga 1515.

Sama suundumust näeme ka Rakveres. Pärast pealinnuse valmimist jäi selle lõunaküljele taanlasteagse müüri piiratud eeshoov. Järgnevalt – 15. saj. või isegi 16. saj. esimesel poolel – on siia kujundatud avar eeslinnus, mis oli pindalalt ligi kaks ja pool korda suurem kui eelkäija (ill. 2). Ning samasugust arenguskeemi kohtame ka Narvas. Siin oli linnuse lääneküljel juba enne 1345. aastat rajatud eeshoov, mida järgnevalt on ulatuslikult laiendatud. Uue eeslinnuse edelanurga torn on paigutatud 1520.–1530. aastatesse. On väga tõenäone, et sama dateering tähistab ka eeslinnuse laiendamist.⁴³ Ja eesmärk oli ikka sama: vaja oli kohta, kus palgasõdurite väeüksused oleksid saanud turvaliselt oma laagri üles lüüa.

Kokkuvõtteks

Enam kui pool sajandit on möödunud Armin Tuulse linnustemonograafia ilmumisest. Lisandunud on uut andmestikku ja interpretatsioone, ent kogu tema põhikontseptsioon on vähe muutunud.

Ja tegelikult – mitmed raamatus sõnastatud mõtted alles ootavad meiepoolset arusaamist.

43 K. Altoa, T. Aus, J. Tamm, Narva Castle, lk. 18.